TURK-RUN BITIGOSHLARI LEKSIKANING NAZARIY TALQINI: TURKIY DAVLATLARDAGI TADQIQOTLAR MISOLIDA

Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
https://doi.org/10.5281/zenodo.19692972

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada turk-run bitigtoshlari leksikasining nazariy talqini turkiy davlatlarda olib borilgan tadqiqotlar misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari, shuningdek, qadimgi turkiy davlatchilikka oid epigrafik va tarixiy manbalar asosida bitiglar tilidagi leksik birliklarning o'rganilish darajasi yoritiladi. Turkiya, MDH mamlakatlari hamda O'zbekiston olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar qiyosiy tahlil qilinib, qadimgi turkiy til leksikasining turli sohalari – harbiy, ma'muriy, ijtimoiy va qarindoshlik terminologiyasining tadqiq etilishi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, maqolada bitigtoshlar leksikasining turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti, davlatchilik tizimi hamda terminologik qatlamining shakllanishidagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari turk-run bitiglari tilining leksik boyligi va uning turkiy xalqlar til tarixidagi o'rnini aniqlashga xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR:

turk-run bitiglari, O'rxun-Yenisey yodgorliklari, qadimgi turkiy til, leksika, turkiy davlatchilik.

KIRISH

Turkiy tilga tegishli bo'lgan ilk yozma hujjatlar bo'lmish qadimgi turk-runik bitiglar soni hozirgi davrda yetti yuzga yaqin deb ko'rsatiladi. V.Tomsen tomonidan boshlangan mazkur yozuvdagi yodnomalar tadqiqi XIX asr oxiridan beri minglab turkiy olam, shuningdek turkiy bo'lmagan mamlakatlar olimlarini o'ziga tortib kelmoqda. Yodnomalardagi ma'lumotlar nafaqat tarixiy turkiy tilning turli davrlari, balki hozirgi davr turkiy tillaridagi ba'zi lingvistik masalalarni oydinlashtirishda

ham katta rol o‘ynaydi. Ma’lumki, turkiy xalqlar tarixining eng qadim bosqichlarini o‘rganishda eng ishonchli yozma manbalardan biri sifatida O‘rxun-Yenisey yodgorliklari, shuningdek Turfon, Talas va Osiyoning boshqa mintaqalaridan topilgan turkiy hamda sug‘diy tillardagi bitiglar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu epigrafik manbalar hun davridan so‘ng keng turkiy arealda kechgan etno-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy jarayonlar haqida noyob dalillarni o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, turkiy xoqonliklarning shakllanish jarayoni, davlat tizimining barpo etilishida muhim rol o‘ynagan asoschi shaxslar va harbiy yetakchilarning faoliyati, ularning mardonovor janglari, strategik qarashlari va siyosiy mahorati haqida muhim ma’lumotlar beradi. Bitiglarda, shuningdek, ichki ziddiyatlar, siyosiy tarqoqlik va sulola ichidagi kurashlar oqibatida yuzaga kelgan og‘ir oqibatlar, mag‘lubiyatlar hamda ulardan chiqarilgan ibratli xulosalar teran badiiy-tasviriy vositalar orqali aks ettirilgan. Shu jihatdan, mazkur yozma manbalar nafaqat tarixiy faktlarni qayd etuvchi hujjat sifatida, balki turkiy dunyoqarash, siyosiy madaniyat va harbiy an’analarni yorituvchi birlamchi lingvistik va madaniy-tarixiy manbalar sifatida ham beqiyos ilmiy qiymatga ega.

MAVZUGA OID MANBALAR TAHLILI

Turk va Uyg‘ur xoqonliklari tarixining ayrim qirralarini yoritishda xitoy yilnomalarida qimmatli ma’lumotlar o‘z in’ikosini topgan. Yilnomalarda Xoqonliklar markaziy hududlarida sodir bo‘lgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlar, xoqonlikning Suy (581-618), Tan (618-907) sulolalari bilan munosabatlari qamrab olingan. Keyingi o‘rinlarda Xoqonliklarning asosan harbiy jarayonlari: xoqonlar, sarkardalarning harbiy mardonovorliklaridan madh etuvchi runik bitiglar muhim o‘rin tutadi. Runik tosh matnlarning Xitoy manbalaridan asosiy farqi, ular xitoycha yilnomalarda aks etmagan ma’lumotlarni taqdim etadi, shuning uchun ularni o‘rganish Uyg‘ur xoqonligi (744-840) tarixidagi ba’zi bo‘shliqarni qimmatli materiallar bilan to‘ldirish va konkretlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, sayyohlarning xoqonlik hududi bo‘ylab uyushtirgan sayohatlari asosida to‘plagan ma’lumotlari ham xoqonliklar harbiy, ijtimoiy va boshqa sohalar tizimining ayrim jihatlarini yoritishga xizmat qiladi. Lingvistik manbalar sohalar leksikasi bilan ishlashda, ayniqsa, ularning kelib chiqishi va vazifalarini aniqlashda bebaho sanaladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mavzuni yoritishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, statistik tahlil metodlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yevroosiyoning kattagina qismini bo‘ysundirga turkiylar davlatchiligida Uyg‘ur xoqonligi (744-840) davri muhim bosqich bo‘lib, o‘z vaqtida mintaqada

yetakchi kuch sifatida qo‘shni sulolalar, qolaversa, keyingi turkiy va g‘ayriturkiy sulolar tarixida muhim o‘rin egallaydi. Bunda xoqonlikning harbiy ish va mudofaa jihatdan yuqori darajadagi boshqaruv tizimiga ega bo‘lganligi yetakchi omillardan bo‘lib xizmat qilgan. Xususan, L.Gumilevning ta’kidlashicha, “Turkutlar (Turk xoqonligi) zafarlari va dunyoning yarmiga egalik qilishi tasodifiy hodisa emas edi. Ular yuqori saviyadagi shunday bir qo‘shin va idora tizimi yaratdilarki, shunga munosib ravishda g‘alabalarga ham erishdi, deb aytish mumkin” . Uyg‘ur davriga oid bitigtoshlar xoqonlik va undan tashqarida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, shuningdek, harbiy tarixi, davlat tuzilishi va davlatchilik an’analarining turli jihatlari haqida muhim ma’lumotlarni olishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa uchala uyg‘ur xoqonligining ichki siyosiy tuzumi, xoqonlik xonadonidagi evrilishlar, ularning Tabg‘ach bilan munosabatlari borasida Taryat, Shine Usu, Tes(iyn) va boshqa o‘ndan ortiq bitiglarda muhim ma’lumotlar aks etgan. Qadimgi xunlarning harbiy ishdagi shijoati, juan-juanlar, va ayniqsa keyingi turkey xoqonliklarning siyosiy maydonga chiqishi orqali yana qayta jonlandi hamda takomillashdi. Turkiylarning yarlaqar urug‘iga mansub qabilasi qisqa davr ichida yirik imperiyalardan birini yaratishga erishdi. Bu o‘sha davrda turkiylarning eng asosiy raqiblaridan bo‘lgan Tan sulolalari (618-907) hamda boshqa bir qancha yirik davlat birlashmalari tomonidan e’tirof etildi. Ushbu jarayon bevosita To‘quz o‘g‘uzlarning davlat birlashmasi, undan-da oldinroqqa nazar tashlansa, ko‘kturklar davriga to‘g‘ri keladi.

Qadimgi turkiy til leksikasiga oid tadqiqotlar olib borishda turkiyalik olimlarning ham hissasi katta. A.Donuk, T.Tekin, E.Aydin, B.O‘gel, E.Esin, S.Go‘mech, A.Tashagil, I.Tug‘on, E.Ekrem, X.Erkoch, A.Bertalarning ilmiy izlanishlari shular jumlasidandir. A.Donukning “Qadimgi turkiy davlatlardagi harbiy-ma’muriy unvon va terminlar” monografiyasida qadimgi bitigtoshlarda qo‘llangan turkcha harbiy-ma’muriy unvon va terminlarning etimologiyasi, ma’noviy-vazifaviy jihatlari asosan O‘rxun bitiglari, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit-turk” hamda sohaga aloqador turkcha va boshqa tilli hujjatlar misolida tahlil qilingan. Shuningdek, u jamoalarda va qadimgi turklarda oila mavzusini o‘rganib chiqdi va ushbu tadqiqotda turk oilasi tuzilishini boshqa xalqlarning oilaviy tuzilmalari bilan taqqosladi. Mavzuga tarixiy nuqtai nazardan yondashgan holda, Donuk turk oilasi tuzilishining xususiyatlarini sakkiz bandda umumlashtirdi.

2022-yilda chop etilgan "Qadimgi turklarda oila va nikohni tushunish" asarida M.Mandalo‘g‘lu bu mavzuga Donuk kabi umumiy turk tarixi nuqtai nazaridan yondashdi. A.Donukdan farqli o‘laroq, u qadimgi turklarda oila huquqiga e’tibor qaratgan .

S.Go‘mech o‘zining “Qadimgi ko‘kturkcha manbalardagi unvonlar” nomli maqolasida ko‘k turk runik bitiglarida qayd etilgan 58 ta unvonni tahlil qilgan. Shuningdek, u boshqa bir tadqiqotida ham qadimgi turkiy tildagi harbiy istilohlar bo‘yicha qimmatli ma’lumotlarni bayon qiladi .

H.Erkoch “Qadimgi turklarda davlat qurilishi” mavzusidagi dissertatsiya ishida xoqonliklar davlat tizimini qadimgi turklarda qo‘llangan terminologiya asosida ochib berishga harakat qilgan. Xususan, o‘zlashma istilohlar haqida o‘z qarashlarini bayon etadi. Aytish lozimki, ushbu tadqiqot bevosita Uyg‘ur xoqonligining unvonlar tizimiga bag‘ishlangan emas. Olimning O‘rta Osiyoda hukm surgan davlatlarni boshqarishda turkiy unvonlardan foydalanishga oid ayrim xulosalari o‘sha davrning tarixiy voqeligi va xoqonlik unvonlari tizimiga to‘laqonli mos emas.

H.Shirin Userning “Ko‘k Turk va O‘tukan Uyg‘ur xoqonliklari bitiglari. So‘z boyligini o‘rganish” asari sof lingvistik xususiyatga ega bo‘lib, qadimgi turkiy stellardan ashyoviy materiallarni o‘zida aks ettiradi. Tadqiqotchi onomastik birliklar, so‘z turkumlari, shaxs nomlari, unvon va lavozimlarga bag‘ishlangan bo‘limlarni alohida ta’kidlagan, boshqa turk tadqiqotchilaridan farqli o‘laroq, lavozimlarni tavsiflashda taxminan epitetlarga mos keladigan so‘zlar guruhini ajratib ko‘rsatgan. A.Berta runik matnlarda qirqqa yaqin ma’muriy-harbiy leksika haqida ma’lumotlar mavjudligini xabar qiladi .

1960-yilda Tekin o‘zining “amaki va xola so‘zlari haqida” nomli maqolasida sarlavhadagi so‘zlar bo‘yicha tadqiqot olib bordi va ularning etimologiyasiga e’tibor qaratdi . T.Gulensoy “Oltoy tillaridaki qarindoshlik otlari” ishida turkiy tillardagi bir qancha soha leksemalarini mo‘g‘ul, tungus-manjur va koreys, yapon tillari bilan qiyosiy o‘rganishga harakat qiladi . U.Hunutlu va M.Yildirimlarning “Ko‘kturk va qadimgi uyg‘ur bitiglaridagi qarndoshlik otlari” ishida qadimgi turkiy va uyg‘ur turk tillarida oila va qarindoshlik nomlarining lug‘atini ochib berish va statistik baholashlar amalga oshirilgan hamda aniqlangan so‘zlar “jinsi, ma’nosi, kelib chiqishi, unvoni va qarindoshlik darajasi” nuqtai nazaridan tekshirilgan. M.Bakirning tadqiqotida Ko‘kturk yodnomalarida uchraydigan shaxsiy ismlar ro‘yxati beriladi hamda “Qutadgu Bilig” va “Hibat ul-haqoyiq”dagi shaxs nomlari bilan bog‘liq iboralar o‘rganiladi va madaniyatning birgalikda uzatilishiga guvoh bo‘lgan asarlarni baholashga harakat qilinadi .

S.Li 1999-yilda “Turkiy tillarda qarindoshlik atamalari” nomli doktorlik dissertatsiyasida oila va qarindoshlik atamalarini batafsil o‘rganib chiqdi. U asosan qarindoshlik atamalarining dialektal ekvivalentlariga e’tibor qaratdi. Ushbu tadqiqotda so‘zlarning qadimgi turkiy ekvivalentlari ham o‘rganildi. Guruhlash qarindoshlik darajalariga asoslangan edi. S.Li qadimgi turkiy tilda oila va

qarindoshlik atamalarini ochib bergan bo‘lsa-da, ularning chastotasiga e’tibor qaratmadi . N.Useev , H.To‘qyurak , O‘.O‘zdariji , S.Tuluju lar ishlarida “ayol” tushunchasini ifodalovchi ayrim so‘zlarning etimologiyasi haqida ma’lumot berdi.

Qadimgi turkiy yodnomalar bo‘yicha bo‘yicha MDH mamlakatlari va boshqa qardosh respublikalarda muhim tadqiqotlar amalga oshirilgandir. Jumladan, Y.A.Yakovlev o‘zining “Turk harbiy terminologiyasining rivojlanish va shakllanish yo‘llari” mavzusidagi ishida turk harbiy terminologiyasining shakllanish xususiyatlariga to‘xtalib, ularning genezesini o‘z va o‘zlashma qatlam asosida o‘rganadi hamda boshqa tillardan kirib kelgan terminlarni keng tadqiq etadi. I.Batmanov, V.Nasilov va A.Radjabovlarning turli davrlardagi tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Ushbu tadqiqotlarning umumiy ilmiy ahamiyati shundaki, ular O‘rxun-Yenisey bitiglari tilini maxsus, mustaqil tilshunoslik obyekti sifatida birinchi bo‘lib tizimli ravishda o‘rgangan, qadimgi turkiy yozma tilning fonetik, grammatik va leksik qurilishini ilmiy asosda tiklagan va turkologiyada “qadimgi turkiy yozuv tili” degan alohida yo‘nalishning shakllanishiga zamin yaratgan . Ushbu asarlar turkologiyada qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilining ilmiy grammatikasini yaratish, terminologiyasini shakllantirishga munosib hissa qo‘shgan, bu albatta, keyingi barcha tadqiqotlar uchun fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi. D.G.Bagishovning “Ozarbayjon tilining harbiy terminologiyasi” nomli dissertatsiyasida turkiy tilning tarixiy bosqichlaridagi turkiy davlat birlashmalari harbiy tizimida amalda bo‘lgan harbiy istilohlarning hozirgi ozarbayjon tilida saqlanish holati keng tahlilga tortilgan.

A.Amanjolovning “Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности” nomli nomli dissertatsiyasi qadimgi turk yozuv madaniyatining tarixiy, grafik va tilshunoslik jihatlarini kompleks o‘rgangan ilmiy ish bo‘lib, bu ish qadimgi turk yozuvining tarixi, grafik tizimi, fonetikasi, til xususiyatlari hamda yozma yodgorliklarning kompleks tadqiqiga bag‘ishlangan fundamental ilmiy ishlardandir. Lekin, tadqiqotning ayrim xulosalari cheklangan manba bazasiga tayanadi, shuningdek, ayrim fonetik, grafemik va morfologik talqinlar keyingi topilmalar bilan solishtirganda to‘liq mukammal emas. Buni o‘sha davrda mavjud bo‘lgan bitiglar to‘liq nashr qilinmagani bilan izohlash mumkin. T.B.Bayjanov “Qozoq tilining harbiy leksikasi” nomli dissertatsiyasida qozoq tilidagi harbiy terminlarni qadimgi turkiy til asosida diaxron aspektda o‘rganadi. Xitoy tilidan kirib kelgan istilohlarni tavsiflab, ularning shakllanishidagi shart-sharoitlar, taraqqiyoti xususida izchil ma’lumotlar qayd etadi. O‘rxun yodnomalarida qo‘llangan so‘zlarning asosiy qismi hozirgi turkiy tillarda qo‘llanishi masalasi G.Aydarovning “Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VII века” nomli ishida ask etgan . Ushbu ishning muhim

natijalaridan biri O‘rxun matnlarining sintaktik qurilishini ilmiy tahlil etilib, qadimgi turkiy tilning sintaktik modellari va nutq strukturasini aniqlanganidir. Y.Zuyevning keltirishicha, “qadimgi turklarda jamiyat a’zolarining o‘rni va siyosiy mavqeyi ko‘p hollarda ular ega bo‘lgan unvonlarga qarab belgilanar va unvonlarning ko‘pchiligi merosiy hisoblangan. Qadimgi turk jamiyati davlatchilik tarixining ilk odimlaridayoq qat’iy ravishda darajalanish qonuniga asoslangan bo‘lib, biror unvonning muayyan shaxsga berilishi uning ijtimoiy munosabatlar va o‘zaro bo‘ysunish tizimida tutgan o‘rniga asoslangan” .

Ch.Garadjayevning “Turkman tilining harbiy leksikasi” mavzusidagi dissertatsiyasida turkiy tilning eng chog‘laridan beri qo‘llanishda bo‘lgan terminlar ham tadqiq ostiga olinadi. T.V.Loseva-Baxtiyorovaning “Turkiy tillarning harbiy leksikasi (qurol nomlari” mavzusidagi asari e’tiborga molik. Muallif turkiy tillarda qo‘llanayotgan mushtarak harbiy leksemalarni keng tahlil qiladi. Bunda asosiy manbalar sifatida qadimgi turkiy bitigtoshlar, eski turkiy til va eski o‘zbek adabiy tilida yaratilgan qo‘lyozmalarga tayanadi. Y.I.Karakayevning dissertatsiyasi diaxron aspektda amalga oshirilib, turkiy tilda qo‘llanilgan qurol-yarog‘ nomlari tahlil etilgan. Lekin ishda ayrim istilohlarning genezesi to‘la ochib berilmagan yoki aniq keltirilmagan. Tatar tilining harbiy leksikasi R.T.Safarov tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, unda nafaqat tatar tili harbiy leksikasi, balki turkiy tillardagi askariy terminlar diaxron-sinxron nuqtayi nazaridan keng tahlil qilingan. Ishda turkologiyada harbiy terminlarning o‘rganilishiga keng nazar tashlangan. Izlanishning ilmiy qimmatini belgilagan eng muhim jihat turkiy tillar, shu jumladan, tatar tilidagi harbiy terminlarning semantik-funksional va etimologik tahlili oltoy, mo‘g‘ul, xitoy, fors, arab, rus, G‘arbiy Yevropa tillari va umumturkiy tillar ko‘lamida ko‘rib chiqilganidir.

Qadimgi turkiy leksika bo‘yicha O‘zbekistondagi tadqiqotlar orasida H.Dadaboyev, N.Rahmonov, Q.Sodiqov, A.Kubatin, G‘.Boboyorovlarning izlanishlarini alohida keltirib o‘tish lozim. Jumladan, H.Dadaboyev tadqiqotlari qadimgi turkiylar davlatchiligini harbiy istilohlar yordamida yoritishga yo‘naltirilgan. Olim bir qancha turkiy davlat uyushmalaridagi mavjud harbiy terminlarning ildizini xoqonliklar davri bilan bog‘laydi va buni harbiy istilohlarning etimologik tahlili bilan dalillaydi. Keyingi davrlarda qadimgi turkiy unvonlar tizimining Mo‘g‘uliston, Janubiy Sibir, O‘rta Osiyo, Sharqiy Turkiston, Xuroson, Afg‘oniston, Shimoliy Hindiston, Sharqiy Yevropa, Shimoliy Kavkaz va Qirim, shuningdek, turkiyzabon bo‘lmagan muhit bo‘ylab tarqalishi bevosita ushbu fikrni dalillaydi. Aynan qadimgi turkiy, shu jumladan, xoqonlik hujjatlaridagi harbiy, siyosiy va ma’muriy terminlar bo‘yicha olib borilgan eng yirik tadqiqot H.Dadaboyev tomonidan amalga oshirilgan. Xususan, hammualliflikda yaratilgan

“Eski o‘zbek tili leksikasi muammolari” nomli monografiyada VII-XVIII asrlar turkiy-o‘zbek tilidagi harbiy termin va unvonlar tarixiy-etimologik, semantik-funksional jihatdan tahlil qilingan. Eski turkiy til va eski o‘zbek tili harbiy leksikasining semantik-funksional, tarixiy-etimologik, struktur-grammatik tahlili ko‘pgina harbiy terminlar XIV-XV asrda arabcha, forscha-tojikcha, ayniqsa, mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar bilan ifodalana boshlaganini ko‘rsatsa-da, eski o‘zbek adabiy tili harbiy leksikasi asosini qadimgi turkiy so‘zlar tashkil etishi bevostia H.Dadaboyevning ishlarida ochib berilgan . Shuningdek, 2021-yilda H.Dadaboyev va H.Yodgorovlar tomonidan yaratilgan o‘quv qo‘llanma ham soha terminologiyasidagi muhim ishlardan biridir . Kitobda o‘zbek harbiy terminologiyasining shakllanish va taraqqiyot bosqichlari, xususan, Ko‘k Turk va Uyg‘ur xoqonligi, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Temuriylar, Shayboniylar, Markaziy Osiyo xonliklari, chorizm, sobiq sho‘rolar va mustaqillik davri o‘zbek tili harbiy terminologiyasining rivojlanishiga turtki bo‘lgan ijtimoiy shart-sharoit va omillar, harbiy terminlar tizimining taraqqiy etishida o‘zbek tili qatori boshqa tillarning o‘rni, istiqlol yillari o‘zbek harbiy terminologiyasida yuz bergan jarayonlar ochib berilgan.

M.Maxmatqulov “Аналитический способ словообразования в языке древнетюркских памятников” nomli ilmiy ishida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilida analitik so‘z yasash usullarini birinchilardan mustaqil obyekt sifatida tadqiq etib, so‘z birikmalari, yordamchi fe’llar va funksional unsurlar orqali vujudga kelgan yasalma birliklarning tuzilishi, semantik tiplari hamda qo‘llanish modellari bo‘yicha ilmiy tasnif beradi. Tadqiqot O‘rxon-Yenisey matnlariga tayangan holda qadimgi turkiy tilda analitik yasashning grammatik tizimdagi o‘rni va tarixiy rivojlanishini izchil asoslagani bilan alohida ahamiyatga ega. Biroq ishda tahlil ko‘proq leksik-morfologik darajada olib borilgani sababli analitik yasashning sintaktik modellari yetarlicha chuqur yoritilmagan, manba bazasining cheklanganligi tufayli xulosalar keyinchalik topilgan yangi bitiglar bilan to‘liq solishtirilmagan, shuningdek analitik so‘z yasashning boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy-tipologik bog‘liqligi ham yetarli darajada ko‘rsatib berilmagan.

O‘rxun-Yenisey yodgorliklari bo‘yicha N.Rahmonovning “Ruhiyatdagi nur murodi”, “O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari”, “O‘zbek tili tarixi” singari asarlari yaratilgan. U “Turk xoqonligi” nomli monografiyasida qadimgi turkiy bitigtoshlar asosida xoqonlikning davlat mafkurasi va turklarning harbiy zafarlarida uning ahamiyati xususida keng to‘xtaladi. Shuningdek, asarda qadimgi turklarning mifologik dunyoqarashi ham batafsil yoritilgan .

Q.Sodiqovning qadimgi turkiy bitigtoshlarga bag‘ishlangan bir qator monografiyalari xoqonlik tarixini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Olimning “Ko‘k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini”, “Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi” kabi asarlarida yozma yodgorliklar haqida batafsil tadqiqotlar olib borilganini ko‘rish mumkin. Olim xoqonlik boshqaruv tizimida “yorliqlar yozish” an’anasi mavjud bo‘lib, bu an’ana keyingi davr turkiy sulolalarga ham meros bo‘lib o‘tganligini qay etadi .

Qadimgi turk tilidagi unvonlarga doir yirik ishlardan biri A.Kubatin tomonidan olib borilgan tadqiqotdir. Olimning “Turk xoqonligidagi unvonlar tizimi: genezis va vorisiylik” nomli monografiyasida turk xoqonligi unvonlar tizimiga oid amalga oshirilgan tadqiqotlar, unvonlarning kelib chiqishi va ularning siyosiy birlashmalardagi roli, qadimgi turkcha epitetlar bir qancha manbalar asosida ko‘rib chiqilgan. Ushbu tadqiqotda turk xoqonligi unvonlarining genezisi ilk marta o‘zbek turkiyshunosligida u yoki bu darajada yoritib berilgan. Izlanishda xoqonlik boshqaruvidagi 40 ga yaqin unvon va 50 dan ortiq epitet – sifatlashlar, chunonchi, 1) rasmiy: a) ma’muriy, b) harbiy; 2) ijtimoiy: a) diniy, b) ramziy / sharafli tarzda tahlil qilingan . Bizning ishimizda A.Kubatinning tadqiqotidan farqli o‘laroq, faqatgina harbiy terminlar monografik planda tadqiq etilgan. Davlat boshqaruvi va harbiy tizim Turk xoqonliginikidan tubdan farq qilmagan Uyg‘ur xoqonligi harbiy-ma’muriy tizimini yoritishda ushbu asar asosiy manbalar sifatida ko‘riladi.

G‘.Boboyorov tomonidan yaratilgan “G‘arbiy Turk xoqonligi davlat tuzumi” nomli monografiyada “G‘arbiy Turk xoqonligida unvonlar tizimi” va “Xoqonlikda harbiy ish va mudofaa tizimi” nomli maxsus paragraflar ajratilgan bo‘lib, ularda xoqonlikning harbiy va mudofaa tizimi, boshqaruvdagi unvon, lavozimlar va ularning vazifasi, xoqonlikda unvon berish tartiblari haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan. G‘.Boboyorovning “Turk xoqonligidan oldingi davrda qadimiy turkiy unvonlar” nomli ishida qadimgi turkiy unvonlarning kelib chiqishi, ularning Turk va Uyg‘ur xoqonligigacha bo‘lgan O‘rta Osiyo davlat birlashmalarida davom etishi ko‘rib chiqiladi.

M.Xatamovaning “Turk xoqonligi shaharlari (VI – VIII asrlar)” nomli dissertatsiyasida xoqon o‘rdulari maqomi va vazifasiga ko‘ra bosh, oliy o‘rdu – “Oltin O‘rdu” yoki “Ulug‘ Oltin o‘rdu”, mavsumiy o‘rdu – “Shimoliy o‘rdu” va

“Janubiy o‘rdu” hamda “Safar o‘rdu”lari tarzida bir-biridan farqlangani aniqlangan hamda bu Turk xoqonligi shaharlari va umuman dasht shaharlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan ekanligi ilmiy dalillar asosida ochib berilgan . Ushbu ishda tahlilga tortilgan toponimlar Uyg‘ur xoqonligi uchun ham markaziy arealar sifati bilinadi.

O‘rxun-Yenisey yodgorliklari leksikasining tadqiqi eski o‘zbek adabiy tilining qadimgi turkiy til bilan genetik va tarixiy munosabatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham bevosita ilmiy aksini topgan. Xususan, qadimgi

turkiy til so‘zlarining kata qismi eski o‘zbek adabiy tili davrida, asosan, hech qanday o‘zgarishlarsiz, ayrimlari fonetik yoki semantik o‘zgarishlar bilan qo‘llangani I.Nasirovning ishlarida ilmiy yoritilgan . XV asrga oid noma va boshqa bir qancha janrdagi manbalarning leksik-stilistik xususiyatlari qadimgi turkiy tilga mansub asarlarda mavjudligi masalasi A.Jumayevning tadqiqotlarida yoritilgan . Navoiy asarlaridagi 1400ga yaqin qadimgi va eski turkiy til so‘zlarining struktur-grammatik, funksional-semantik xususiyatlari Sh.Egamovaning dissertatsiyasida tahlilga tortilgan . Qadimgi turkiy til olmoshlari ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan to‘la holda eski o‘zbek adabiy tilida saqlangani B.Yusufning ishlarida ko‘zga tashlanadi.

Qadimgi turkiy til leksikasining tadqiqi hozirgi turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilining O‘rxun-Yenisey yodgorliklari so‘z boyligi bilan bog‘liq munosabatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham ko‘rib o‘tilgan. Xususan, A.Ashiraliyevning “Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале Орхоно-Енисейских памятников” nomli dissertatsiyasida O‘rxon-Yenisey yodgorliklari materiallarini tahlil qilib, qadimgi turkiy til elementlarining zamonaviy turkiy tillarda saqlanib qolgan shakllarini tizimli ravishda aniqlagan va tasniflagan. Tadqiqotda fonetik va morfologik o‘xshashliklar, leksik merosning davriy uzviyligi, qadimgi turkiy so‘zlarning turli turk tillaridagi shakllanishi va funksional saqlanishi ilmiy asosda ko‘rsatildi. Biroq u asosan leksik va morfologik jihatlarni tahlil qilgan, sintaksis va semantik jarayonlar yetarlicha chuqur ko‘rib o‘tilmagan. Shu bilan birga, zamonaviy turk tillaridagi qiyosiy tipologik aloqalar ham yetarlicha keng yoritilmagan .

E.Begmatov DTSga tayangan holda qadimgi turkiy tilga xos 2500 dan ortiq leksik birliklarning hozirgi o‘zbek adabiy tilida faol qo‘llanilishini ta’kidlaydi. Ushbu so‘zlar turli sohalardagi tushuncha va ma’nolarni ifodalagan taxminan yigirmaga yaqin leksik-semantik guruhga mansub bo‘lib, qadimgi turkiy til va hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi lingvistik uzviylikni va leksik merosning saqlanishini ilmiy jihatdan namoyon etadi . O‘zbek tilidagi sohalar terminologiyasining qadimgi turkiy til bilan tarixiy-qiyosiy aspektda o‘rganilgan ishlar ham soha rivojida muhim o‘rin egallaydi . O‘zbek tilining tarixiy etimologiyasi yoritishda Sh.Rahmatullayev, B.To‘xliyevlarning ham xizmatlari alohida keltirib o‘tish lozim .

Turkiy tillarning turli tarixiy bosqichlaridagi ijtimoiy sohaning turli ko‘rinishlariga oid tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar hozirgi turkiy tillarda ishlatilishi xususiyatlari M.Safarovning “Наблюдения по лексике тюркских языков / Исследования по лексике и грамматике тюркских языков” nomli ishida o‘rganilgan.

XULOSA

Turk-run bitigtoshlari turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma manbalari sifatida nafaqat tarixiy voqealar, balki tilning leksik boyligini o‘rganishda ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Mazkur yodgorliklar tilida qo‘llangan so‘zlar turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayoti, harbiy tizimi, davlat boshqaruvi hamda madaniy an’analari haqida muhim ma’lumotlarni o‘zida aks ettiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turk-run bitigtoshlari leksikasi turli mamlakat olimlari tomonidan keng miqyosda o‘rganilgan bo‘lib, ayniqsa, turkiyalik, MDH davlatlari hamda o‘zbekistonlik tadqiqotchilarning ishlari ushbu yo‘nalishda muhim ilmiy natijalarni yuzaga keltirgan. Bu tadqiqotlar natijasida qadimgi turkiy tilning leksik tizimi, uning semantik qatlamlari, terminologik birliklari hamda boshqa tillar bilan tarixiy aloqalari aniqroq ochib berilgan. Shuningdek, O‘rxun-Yenisey bitiglari leksikasini o‘rganish turkiy tillarning genetik yaqinligi, ularning tarixiy taraqqiyot bosqichlari hamda zamonaviy turkiy tillarda qadimgi leksik birliklarning saqlanish darajasini aniqlash imkonini beradi. Shu bois turk-run bitigtoshlari leksikasini yanada chuqur o‘rganish turkologiya, tarixiy tilshunoslik va terminologiya sohalari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi